

Molenwandeling over de stadswal (1)

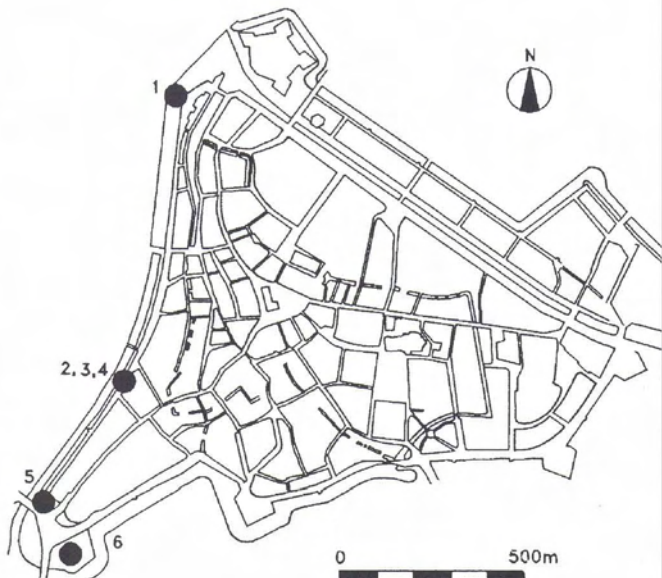
Nico Jurgens

In dit artikel en enkele volgende zullen we een inventarisatie maken van de molens die op de stadswal gestaan hebben. We maken de inventarisatie aan de hand van een wandeling over de wallen, waarbij we vertrekken bij de Citadel. We volgen de wallen in de richting tegen de klok in.

Op het einde van de zestiende eeuw werden vele windmolens opgericht op de stadswal. In de zeventiende eeuw stonden er 12 molens op de wal, het grootste aantal dat bereikt werd. De meeste daarvan hadden voordien buiten de stadsmuur gestaan. Hoewel Keizer Karel V in 1543 had bevolen alle bebouwing tot een afstand van 500 passen buiten de stadsmuur binnen zes weken af te breken¹ waren de molens nog tot het einde van de zestiende eeuw blijven staan. Misschien werd voor de molens een uitzondering gemaakt omdat deze zo nodig in korte tijd gedemonteerd en binnen de stad gehaald konden worden. Om in alle richtingen van de wind te kunnen profiteren was een standplaats buiten de stad echter aantrekkelijker.

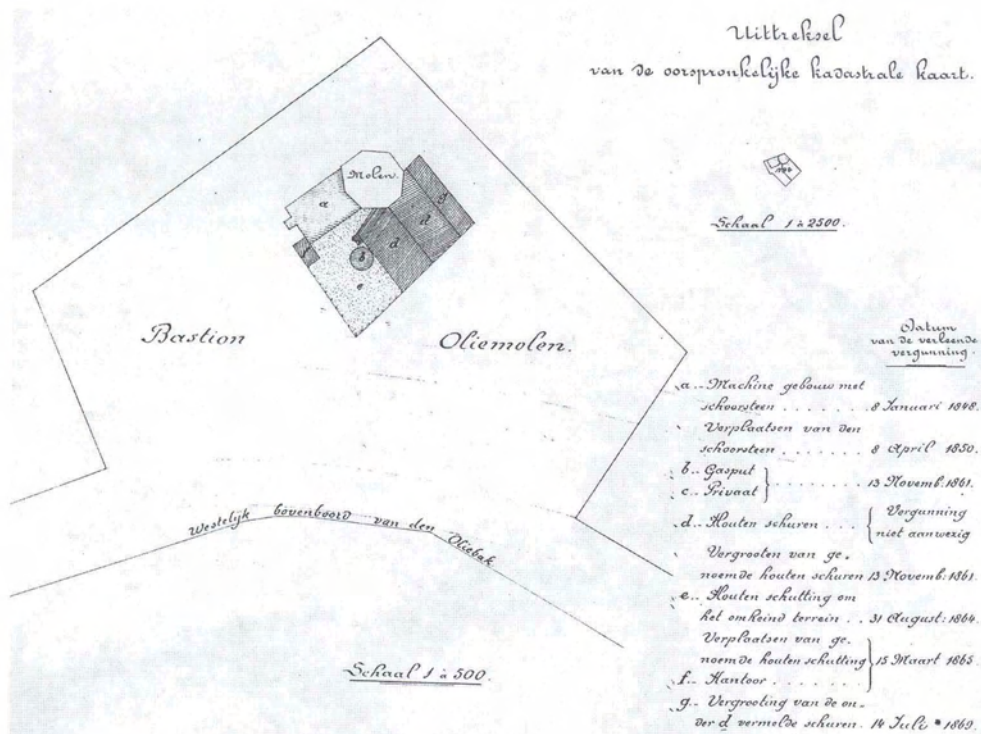
Het binnenhalen van de molens had niet alleen te maken met de noodzaak een vrij schootsveld te hebben. De molens mochten niet in handen vallen van de vijand omdat ze voor de voedselvoorziening onmisbaar waren. Ze waren nodig voor de productie van meel voor het bakken van brood en mout voor het brouwen van bier.

Voor de verdediging van de stad was de aanwezigheid van de molens op de bastions evenmin wenselijk. P.H.P.J. van Sloten

Overzichtsk kaartje van de binnenstad. De cijfers verwijzen naar de beschreven molens.
(Tekening: BAD)

spreekt in de negentiende eeuw in dit verband zelfs nog van *schandelijke betimmering*.² Een aantal van de molens op de bastions stond op een aarden verhoging om meer wind te vangen. Waarschijnlijk waren deze verhogingen niet opgeworpen ten behoeve van de molens, maar waren het *banken of catten*³ voor het geschut geweest. De middeleeuwse korenmolens waren vrijwel steeds standaardmolens.⁴ In het Duitse Nederrijn-gebied werden in de

Middeleeuwen enkele gemetselde molens met draaibare kap opgericht. Deze gemetselde molens waren verdedigbaar in tegenstelling tot standerdmolens. De bouw van standerdmolens was echter veel goedkoper. Op enkele wipwatermolens⁵ na waren alle middeleeuwse molens in 's-Hertogenbosch standerdmolens. Eerst in de zeventiende eeuw werden molens met draaibare kap gebouwd in de stad. Deze molens boden meer bedrijfsruimte dan de standerdmolens. De meeste molens die op de Bossche stadswal werden opgericht bleven staan tot het einde van de negentiende eeuw. In het vorige nummer van dit blad schreven we al over het aankopen en afbreken van molens door het stadsbestuur. Door de opkomst van de meelfabrieken die door stoommachines werden aangedreven waren de windmolens niet langer nodig.⁶

De oliemolen op Bastion Oliemolen. Uittreksel uit de kadastrale kaart, 1869.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 11151)

De laatste molen in 's-Hertogenbosch werd in 1922 gedeeltelijk gesloopt.

1. Oliemolen' op Bastion Oliemolen.

Voor de oprichting van deze molen werd aan Gerard van Rietveld vergunning verleend door de Raad van State op 6 november 1656, en op 14 april 1657 door het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch. Daarbij gaf het stadsbestuur tevens toestemming de daar staande bomen te kappen.⁸ Het was een houten achtkante molen met aangebouwde schuur en woning. Het was waarschijnlijk de eerste Bossche molen met draaibare kap. De molen behield zijn functie tot aan de

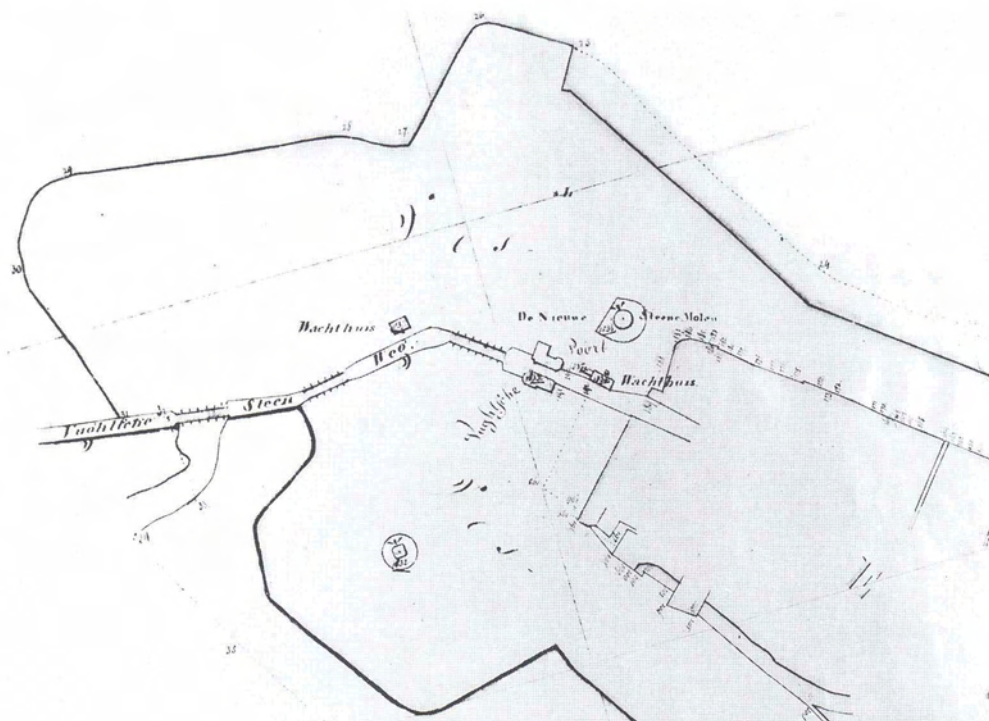
afbraak in februari 1890. De molen werd toen genoemd als stoomoliemolen. Het is nog niet duidelijk of de molen tot op het laatst met het oorspronkelijke houten binnenwerk functioneerde, of dat deze werktuigen inmiddels vervangen waren door gietijzeren hydraulische persen voor het uitpersen van oliehoudende zaden. Zulke persen werkten op stoomdruk. In de akten van de openbare verkoop worden de werktuigen niet genoemd, alleen de stampers. De stampers vormden een onderdeel van de oorspronkelijke inrichting. Het is mogelijk dat de oorspronkelijke werktuigen aangedreven werden door een stoommachine.

*De Nieuwe Steenen Molen en de Santolietmolen bij de Vughterpoort. Kadastrale kaart circa 1830 (vermoedelijk veldwerk).
(Archief BAD)*

Stoomketel, machine en werktuigen waren vermoedelijk onderhands verkocht aangezien deze niet genoemd worden in de akten.⁹ In de akte van de verkoop van de molen in opdracht van Pieter Vermeulen Bouman werd bepaald dat de molen niet verder mocht worden afgebroken dan tot aan de fundamenteën. De reden van deze bepaling is onduidelijk. Al tijdens het afbreken van de molen was er sprake van het voornemen van het slopen van het bastion, wat in 1894 geschiedde. Daarbij verdwenen ook de fundamenteën.

2. Oliemolen achter de Berewoutstraat.

Op 7 november 1615 werd vergunning verleend aan Paul Ambrosius van Gerwen voor de oprichting van een oliemolen aan de Berewoutstraat nabij de stadswal. Vermoedelijk was dit een paardenmolen. Aan zijn zoon Folkart werd gelijktijdig vergunning verleend voor het oprichten van

een oliemolen aan de Vughterdijk tussen de beide poorten en grenzend aan de stadsbarakken.¹⁰ Van deze molens zijn nog geen nadere gegevens gevonden. De exacte locaties zijn niet bekend en evenmin het tijdstip van verdwijnen.

3. Korenmolen achter de Berewoutstraat.

In 1640 was de korenmolen achter de Berewoutstraat, die eigendom was van het Groot-Ziekenhuis, omgevallen.¹¹ Het bouwjaar en de exacte locatie van deze molen zijn niet bekend. Het zal een standerdmolen geweest zijn, aangezien andere molentypen minder kwetsbaar zijn. Wanneer het kruiswerk van een standerdmolen¹² te veel verzwakt is zal dit de molen niet meer kunnen dragen. Vaak was het kruiswerk permanent aan de elementen blootgesteld, waardoor het risico van omvallen niet denkbeeldig was. Waarschijnlijk is deze molen niet opnieuw opgebouwd.

4. Molen 'Nooitgedacht' op Bastion Maria.

In 1673 had Henrick van Susteren zijn korenwindmolen op de Kasterenwal bij het kruithuis verplaatst naar Bastion Maria.¹³ Deze molen is aangegeven op een kaart van S.J. Hollandt uit 1755.¹⁴ Op latere kaarten werd alleen de molenberg aangegeven. Deze molen is kennelijk de opvolger van de hiervoor vermelde korenmolen 'achter de Berewoutstraat'. Op oude kaarten worden geen andere molens aangegeven in de nabijheid van het bastion Maria. In 1800 wordt het rekest van J. Kien en C. Mourik om op het bastion een windkorenmolen op te richten goedgekeurd.¹⁵ Blijkens de kadasterkaarten van omstreeks 1823 was het een ronde stenen bergmolen. Een bergmolen staat niet op de berg, maar de berg is na de bouw tegen de molen opgeworpen. De berg heeft dezelfde functie als de omloop van de hoge stadsmolens: van hier af bedient de molenaar de molen. Paard en wagen konden via een poort de berg binnenkomen.

In 1869 werd een hulpstoommachine geplaatst om de klanten ook bij windstilte te kunnen bedienen.¹⁶ Bij een veiling in 1866 bleek de molen tevens pelmolen te zijn.¹⁷ Een pelmolen ontdoet gerst van het kaf en de zemel; het eindproduct is gort. De molen verdween in 1883.¹⁸

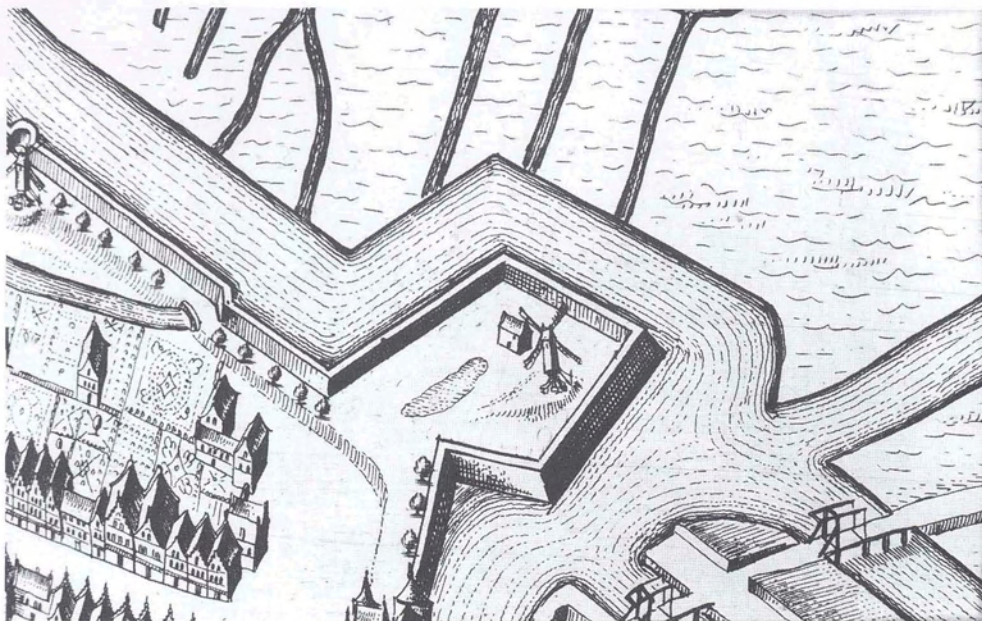
5. De Nieuwe Steenen Molen op Bastion Deutenen.

Op deze plaats stond aanvankelijk een standerdmolen. Voor de oprichting van deze molen was op 4 mei 1613 vergunning verleend door de Rekenkamer van Bra-

Het restant van de Nieuwe Steenen Molen na de onttakeling in 1922. De liseen links is gedeeltelijk weggebroken.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 29377)

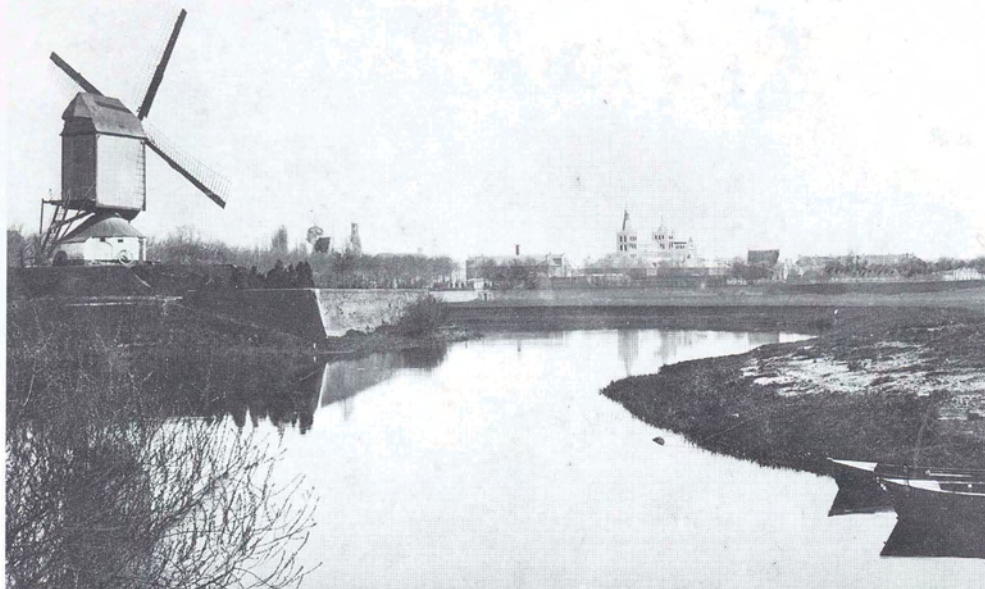

bant te Brussel.¹⁹ Blijkens deze vergunning stond de molen eerst buiten de Vughterpoort. Door de *troubelen ende belegeringe* van de stad (in 1585 ?) was hij *verbrant ende gants gecaseert* geweest door de vijanden van de koning. Daarna had het *molenwarck* en de grond lang leeg gelegen tot de molen - zonder toestemming van Brussel - in 1597-1598 getransporteerd was naar de wal bij de Vughterpoort. In 1613 werd dus alsnog toestemming gegeven voor die verplaatsing. Overigens was de molen bij de belegering van de stad door Maurits in 1601 opnieuw zwaar beschadigd geraakt.²⁰ Waarschijnlijk werd de molen in 1715 in steen herbouwd na het afbranden van de houten voorganger.²¹ In 1761 werd de molen omschreven als *haar Edeles Steene Cooren wintmolen, staande op deeser Stads wallen bij de Vugterpoort*.²² Eigenaren waren A. van Hanswijk c.s. In een huurcontract van 1766 werd bepaald dat de molenaar *wanneer er eenige Executie aan de Vugterpoort of daer ontrent geschied, of het Canon voor Haer Hoog of Edele Mogende bij Hoogst*

De Santolietmolen. Detail kaart Blaeu, 1649.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 29469)

derselver arrivement of vertrek of diergelijke gevallen gelost werd nooit mensen in de molen mocht toelaten om op de stelling te gaan staan.²³ Deze houten stelling of omloop kon vanwege zijn constructie geen groot aantal mensen dragen. Een opvallende bijzonderheid was dat het metselwerk voorzien was van 'lisenen'.²⁴ Deze bijzonderheid is nog aan te treffen aan de Hompesche Molen in Stevensweert, gebouwd in 1722. Op zich is deze overeenkomst te gering om conclusies over de molenbouwers aan te verbinden, maar het kleine verschil in bouwjaar doet op zijn minst vermoeden dat de Bossche molen model stond voor die van Stevensweert. Zulke stenen molens waren in die tijd een nieuwe ontwikkeling, zodat de bouwers vaak andere molens bestudeerden. Omstreeks 1922 werd de molen, bekend als de molen van Van Esch, gedeeltelijk

afgebroken. Het onderste gedeelte van het metselwerk bleef staan tot 1938. Ook de molenberg werd afgegraven.

Bastion Vught met de Santvlietmolen omstreeks 1890.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 272)

6. De Santvlietmolen op Bastion Vught.

In 1627 werd aan de Zusters van Orthen vergunning verleend om hun windmolen te verplaatsen van de toenmalige standplaats binnen het convent (aan de Hinthamerstraat/Zusters van Orthenpoort) naar het bolwerk van Sint Albert (Bastion Vught).²⁵ Door de grote huizen van het klooster ving de molen te weinig wind. Op de bekende stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 staat op bastion Vught inderdaad een molen getekend. Hij is tot aan het einde van zijn bestaan een standerdmolen gebleven. De molen was alleen ingericht voor het malen van graan. In 1834 werd door molenaar F.J. van Lith in de nabijheid van de molen een rosmolen gebouwd, ongetwijfeld om bij windstilte te kunnen malen.²⁶ Omstreeks 1900 werd de standerdmolen verplaatst naar de buurtschap Vleut bij Best. Daar werd de molen afgebroken in 1929.²⁷ ■

Noten

1. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Archief (OA), verzameling 'charters en privilegeën', inventaris J.N.G. Sassen, nr. 802. Volgens het charter werd gerekend met passen van 5 voet. Blijkens J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1982) bedroeg de Bossche voet 0,287 meter, zodat de bebouwing tot een afstand van 718 meter afgebroken moest worden. Indien echter de Brabantse voet (28,5 cm ??) bedoeld is, zal de afstand waarschijnlijk iets korter zijn geweest.
2. P.H.P.J. van Sloten, *'s-Hertogenbosch en omgeving. Bijdrage tot de kennis der landsverdediging* ('s-Hertogenbosch 1875).
3. Een bank of cat is een ophoging achter de borstwering van bastions, ravelijnen of courtines voor opstelling van geschut.
4. Zie voor een beschrijving van het type standerdmolen: N.H. Jurgens, De standerdmolen van Rosmalen gerestaureerd, in: *'s-Hertogenbosch IV* (1996) nr. 4, p. 135-145, speciaal 135-136.
5. Een wipwatermolen is een houten molen die constructieve overeenkomst vertoont met de standerdmolen, ingericht voor het droogmalen van lager gelegen gebieden.
6. De eerste stoommeelfabriek in 's-Hertogenbosch werd in 1909 opgericht aan de Tramkade door H. Bruyelle, die in Tilburg al langer een stoommeelfabriek exploiteerde.
7. Een oliemolen produceert olie uit oliehoudende zaden door deze onder hoge druk uit te persen. Vergelijkbare molens zijn thans nog in de Zaanstreek te vinden.
8. GAHt, OA, Resolutiën Stadsbestuur, inv.nr. A 50 (1657-1659).
9. GAHt, Notarieel Archief 's-Hertogenbosch, notaris L.G.N. van Dullemen, doos 1578, d.d. 27 januari 1890, 10 februari 1890 (verkoop van de molen op afbraak), 19 februari 1890 en 19 maart 1890 (verkoop van de afkomende materialen).
10. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 309 fol. 145r d.d. 7 nov 1615 (op microfiche aanwezig bij Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
11. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* (1963), inv. nr. 985.
12. Zie voor een omschrijving van het kruiswerk: N.H. Jurgens, De standerdmolen (als noot 4) p. 136.
13. Mr. Johan Hendrik van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, dl. III (Utrecht 1777) 194; en Rijksarchief in Noord-Brabant 026.04, Archieven van de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen, inv. nr. 314 d.d. 13 maart 1681.
14. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief genie, plans van vestingen, microfiches nr. 254 (aanwezig bij BAD en Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
15. GAHt, Archief dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel V: Uittreksel uit 'Het Register van Resolutiën van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam van het Bataafse Volk', waarbij het rekest van J. Kien en C. Mourik om op het bastion Maria een windkorenmolen te mogen oprichten, wordt toegestaan, 1800.
16. GAHt, Archief dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundels II, III en V.
17. GAHt, Notarieel Archief, notaris J. de Bergh, doos 1448, nr. 47 (29 mrt. 1866) en nr. 56 (12 april 1866).
18. Nico Jurgens, Molenonderdelen uit 's-Hertogenbosch draaien nog, in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 1, p. 17-20.
19. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 307 fol. 310r d.d. 4 mei 1613 (op microfiche aanwezig bij Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
20. *Opgave der Schade aan de openbare en particuliere Gebouwen bij 't bombardement in het Jaar 1601*, in: GAHt, OA, inv. nr. A 460 (molen Vughtpoort aldaar fol. 74), met transcriptie door J.M.J. Willems (BAD), 1996 (typoscript, aanwezig bij BAD).
21. GAHt, Correspondentie Stadsarchief 1967 nr. 5815/5845 en 1971 nr. 7781/7790.
22. GAHt, Notarieel Archief 's-Hertogenbosch (NA) 3337 fol. 107-109, notaris H.J. van den Pavort d.d. 1 juni 1761.
23. GAHt, NA 3338 fol. 72-74, notaris v.d. Pavort d.d. 15 juli 1766.
24. De term is niet geheel juist, maar maakt de vorm het beste duidelijk. Het zijn verticale uitspringende banden, die deel uitmaken van het metselwerk.
25. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 322 fol. 113v d.d. 10 november 1627 (op microfiche aanwezig bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
26. GAHt, Archief Dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel II nr. 11.
27. H.A. Visser, *Molens in Noord-Brabant in oude ansichten* (Zaltbommel 1981).